

مسجد؛ الگوی جامعه دینی

محسن الویری

حکیده

تأسیس مسجد از سوی حضرت ختمی مرتبت به عنوان نخستین گام در بنا نهادن جامعه نوپای اسلام و نقش محوری مساجد در شهرهای نوپدید دوره اسلامی تاکنون کم و بیش مورد توجه دانش‌پژوهان قرار گرفته است. کارکردهای مسجد معمولاً در محورهای زیر برشمرده می‌شود: عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، معماری، حقوقی، نظامی و اقتصادی. به نظر می‌رسد افزون بر این کارکردها، دو کارکرد مهم دیگر نیز می‌توان برای مسجد در نظر گرفت: ارائه الگویی از جامعه مطلوب دینی در مقیاس کوچک و دیگری فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی جامعه دینی. بررسی مجموعه احکام و آداب و آیین‌های مربوط به مسجد و مهمترین عمل عبادی که در مسجد صورت می‌بندد، یعنی نماز جماعت و مشابهت آن با ویژگی‌های يك جامعه دینی به خوبی این مدعا را اثبات می‌کند.

اشاره

تأسیس مسجد به‌همت حضرت ختمی مرتبت رسول‌گرامی اسلام، نخستین گام در بنای جامعه نوپای اسلامی و نقش محوری مساجد در شهرهای نو ظهور دوره اسلام، تاکنون بیش‌و کم طرف توجه دانش‌پژوهان قرار گرفته است. کارکردهای مسجد معمولاً در محورهای زیر برشمرده می‌شود: **عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، معماری، حقوقی، نظامی و اقتصادی.**

به نظر می‌رسد که افزون بر این کارکردها، دو کارکرد مهم دیگر نیز می‌توان برای مسجد در نظر گرفت: **عرضه الگویی از جامعه مطلوب دینی در مقیاس کوچک و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین شهروندی در جامعه دینی.** بررسی مجموعه احکام و آداب و آیین‌های مربوط به مسجد و مهمترین عمل عبادی که در مسجد صورت می‌گیرد، یعنی نماز جماعت و مشابهت آن با ویژگی‌های جامعه دینی به شایستگی این مدعا را اثبات می‌کند:

«**إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ**»^۱.

مسجد واژه‌ای عربی از ریشه «س - ج - ح» به معنای سجده‌گاه است؛ گرچه برخی بر این باورند که این واژه، عربی شده واژه آرامی «مزگت» است.^۲ سجده یکی از اجزای نماز است و شاید سجده‌گاه نامیدن مکان برگزاری نماز، از باب مهم شمردن این جزو از نماز باشد. در متون دینی، سجده، منتها درجه عبادت بنده در آستان حق تعالی شمرده شده است: «**السجود منتهی العبادة من بنی آدم**».^۳ مسجد که در عرف و فرهنگ اسلامی به عبادتگاه مسلمانان اطلاق می‌شود، در اصطلاح شرعی تعریف دقیق‌تری دارد: «**المكان الموقوف علی كافة**

۱. توبه / ۸ .

۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیرکبیر: ج ۱۱، ۱۳۷۶ ش، ص ۴۰۶۳، مدخل «مزگت»؛ Encycloedia of Islam (EI) Leiden: Brill v6 "Masjid" PP664 (New Edition) کلمه مسجد در متون فارسی سده چهارم به کار رفته است: «چون علی علیه‌السلام از در مزگت اندر آمد و ابن‌ملجم علی را یافت، شمشیر بزد». تاریخنامه طبری، گردانیده منسوب به بلعمی، تصحیح: محمد روشن، تهران: سروش، ۱۳۸۰، ص ۶۷۴.

۳. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲: ج ۸۲، ص ۱۶۴ .

المسلمین للصلاة»^۴ یعنی مکانی که برای نماز گزاردن همه مسلمانان وقف شده باشد؛
براین اساس سه ویژگی اصلی مسجد از این قرار است:

۱. موقوفه بودن و در تملك فرد خاصی نبودن؛
۲. ویژه عده خاصی نبودن و برای همه مسلمانان بودن؛
۳. برای خواندن نماز استفاده کردن.

یادآور می‌شود که این واژه به صورت مفرد، مسجد و جمع، المساجد، جمعاً ۲۸ بار در قرآن به کار رفته است که ۱۵ بار آن به صورت المسجد الحرام - مسجدی که کعبه در آن قرار دارد - و يك بار نیز به صورت المسجد الاقصی - مسجد معروف بیت المقدس - آمده است.^۵

در سال‌های اخیر حجم نوشته‌ها درباره نقش و کارکردها، تاریخ و احکام و آداب مساجد افزایش چشمگیری داشته است. مروری بر سه کتاب‌شناسی «کتاب‌شناسی معماری مسجد»^۶، «فهرستواره مسجد»^۷ (شامل معرفی ۴ کتاب و ۵۷ مقاله) و «کتاب‌شناسی مسجد»^۸ (شامل معرفی ۹۲

کتاب و ۱۷۵۴ مقاله) نمایی از این مطالعات را به دست می‌دهد.

کارکردهای مسجد و انگیزه‌های تأسیس آن

به نظر می‌رسد پیش از بعثت پیامبر هم به محوطه اطراف کعبه، مسجد گفته می‌شد، ولی بدون تردید این اصطلاح پس از هجرت پیامبر از مکه به مدینه رواج یافت. نخستین اقدام اصلی پیامبر در شهر مدینه، تأسیس مسجد بود.^۹ پژوهشگران حوزه سیره نبوی، تاریخ اسلام، فرهنگ و تمدن اسلامی، انگیزه‌های تأسیس مسجد و کارکردهای مسجد را به شکل‌های گوناگون بررسی کرده‌اند. شاید بتوان مجموعه نکات مورد توجه پژوهشگران را در قالب محورهای زیر برشمرد: کارکردهای عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی، ارتباطی، اجتماعی، سیاسی، معماری و فضای کالبدی شهری، نظامی و اقتصادی.^{۱۰}

الف) کارکرد عبادی: اصلی‌ترین کارکرد مسجد، کارکرد عبادی آن است. نماز، برترین و مهم‌ترین ادب و وظیفه دینی است و گرچه می‌توان آن را در هر مکانی اقامه کرد، اما به خواندن نماز در مسجد، تأکید شده و پاداش نماز در مسجد - از مساجد کوچک محلی تا مسجد الحرام - از دوازده برابر تا یکصد هزار برابر نماز در غیر مسجد برشمرده شده است.^{۱۱} بجز از نماز، آداب و آیین‌های عبادی دیگری نیز در مساجد برگزار می‌شود، مانند برگزاری مجالس قرائت قرآن، مجالس و مراسم خواندن دعا، مراسم شب‌های قدر در ماه مبارک رمضان، مجالس عزاداری برای سالار شهیدان (در جوامع شیعی)، تخصیص نذورات و خیرات و میرات. این نوع مراسم را نیز می‌توان در زمره کارکردهای عبادی مساجد، شمرد.

مفاد اغلب منابع قدیم درباره مساجد، توجه به جنبه عبادی آن و بیان فضایل و آداب و احکام آن است. در این دسته از منابع در کنار بیان فضائل مسجد و اهل مسجد، احکام واجب و حرام و مستحب و مکروه مربوط به مسجد بیان می‌شود. نمونه‌های این دسته از منابع را می‌توان در ابواب مربوط به مسجد در کتاب‌هایی مانند: «وسائل الشیعه»^{۱۲}، «سفینه البحار»^{۱۳}،

^۴ . بابانیا، محمدباقر، در سایه سار مساجد، ماهنامه کوثر، ش ۳۲ .

^۵ . عبدالباقی، محمدنژاد، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، القاهرة، دارالکتب المصریه، ۱۳۶۴ ق: ص ۳۴۵ .

^۶ . شکری، فاطمه، کتاب‌شناسی معماری مسجد، مجموعه مقالات همایش مسجد، گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر، معاونت پژوهشی، ۱۳۷۹: ج ۲، صص ۳۵۷ - ۴۰۴ .

^۷ . شاه‌حسینی، یونس، فهرستواره مسجد، مسجد، سال سوم، ش ۱۵، ۱۳۷۳ ش، صص ۵۶ - ۵۷، و ص ۱۰۱ .

^۸ . عباسی‌نیا، سعید به کوشش، کتاب‌شناسی مسجد، ج ۱، تهران: ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد: ج ۱، ۱۳۸۰ ش .

^۹ . به‌عنوان نمونه، ابن‌هشام، ج ۱، ابن‌هشام، السیره النبویه: ج ۲، تحقیق: مصطفی السقاء، ابراهیم الایباری، عبدالحفیظ شلبی، بیروت، داراحیاء التراث العربی: ص ۱۴۱ - ۱۴۲ .

^{۱۰} . برای بحث‌هایی در این زمینه به‌عنوان نمونه ر.ک. سلطان‌زاده، حسن، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، تهران، آبی: ج ۱، ۱۳۶۵، ص ۲۶۵ - ۲۶۷؛ همو، روند شکل‌گیری شهر و مراکز منتهی در ایران، تهران، آگاه: ج ۱، ۱۳۶۳ ش، صص ۲۰۴ - ۲۰۸؛ فلاسکی، محمد منصور، بازنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۵ ش: صص ۵۷ - ۶۱؛ نقی‌زاده، محمد، مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸ ش .

^{۱۱} . العاملی شهید اول، محمد بن جمال الدین مکی، اللعنة للمشقیه، ج ۱، بیروت، دارالعالم الاسلامی: ص ۲۱۲ - ۲۱۳ .

^{۱۲} . شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، قم، مؤسسه آل‌البیت للاحیاء التراث، ط ۱، ۱۴۰۹ ق: ج ۵، ص ۱۹۲ - ۲۹۷ .

^{۱۳} . قمی، شیخ عباس، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، بیروت، دارالتعارف، بی‌تا: ج ۱، ص ۶۰۰ - ۶۰۳ .

«المحجة البيضاء»^{۱۴}، و نیز کتاب‌های مستقلی مانند «اعلام المساجد باحکام المساجد»^{۱۵} و «فوائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد»^{۱۶} دانست.

در تحلیل اقدام پیامبر برای تأسیس مسجد نخستین گام بنا نهادن جامعه‌ای نو، آنچه در نگاه نخست به نظر می‌آید این است که پیامبر با این اقدام خود می‌خواست در اقدامی نمادین، جوهره عبودی جامعه و حکومت را در اندیشه اسلامی بنمایاند؛ یعنی وقتی نخستین گام در مسیر نهادینه‌سازی و آسان‌سازی عبادت برداشته می‌شود و فضایی کالبدی برای عبادت ساخته می‌شود، گویی بذری افشانده و نهالی نشانده می‌شود که گام‌های بعدی همگی بار و بر و ثمر آن بذر و نهال و برخوردار از جوهره و ویژگی‌های اصلی آن است. در چنین تصویری، تمامی فعالیت‌های بعدی پیامبر در مدینه، در مسیر ساختن جامعه اسلامی مانند دایره‌های متحد مرکز، از همان جوهره عبودی نشأت گرفته است. مسلمانان نیز با تاسی به پیامبر، باید عبودیت خدا را جوهره هر شهر و جامعه و نظام اسلامی بدانند.

ب) کارکرد آموزشی: مسجد در همان آغاز و از عصر تأسیس در عهد پیامبر کارکرد آموزشی داشته است. پیامبر بر گنده‌ای از چوب و بعدها بر فراز منبر در مسجد به بیان احکام الهی و معارف اسلامی می‌پرداخت. این کارکرد بعدها نیز ادامه یافت و آموزش را به بخشی انفکاک‌ناپذیر از کارکردهای مسجد بدل ساخت. در فضای داخلی مسجد، محراب، نماد وجه عبادی مسجد و منبر، نماد وجه آموزشی آن است؛ به بیانی دیگر، محراب به صورت نمادین تعیین‌کننده جهت هدایت افراد به وسیله امام به سوی خداست و متقابلاً منبر نیز به صورت نمادین، انتقال آموزه‌های دینی از سوی خدا برای بشر را - آن هم به وساطت امام - نشان می‌دهد.

این رابطه تعاملی بین انسان و خدا که با وساطت پیشوای دینی صورت می‌پذیرد، برخاسته از مبنای بسیار مهم دینی در زمینه چگونگی تعامل فرد و جامعه از يك سو و انسان و خدا از سوی دیگر در اندیشه اسلامی است.

در نگاهی تاریخی، آموزش‌های متعارف در مساجد، شاخه‌های گوناگون علوم اسلامی، به ویژه قرآن، احادیث، احکام، اخلاق و علوم متعلق به آنها خصوصاً علم کلام و فقه بوده است.^{۱۸} تأسیس کتابخانه‌های بزرگ و معتبر در مساجد نیز مرتبط با نقش آموزشی مساجد و برخاسته از نیازمندی آموزش به کتاب و کتابخانه بوده است.^{۱۹}

در کنار نقش ثابت آموزشی مساجد، مسجد مانند هر نهاد آموزشی، محل تشکیل کلاس درس و بحث‌های علمی بوده است، مساجد به صورت پراکنده و بدون ثابت و غیر برنامه‌ریزی شده و از طریق مراجعه پراکنده مردم به امام جماعت یا مدرسان دروس دینی نیز نقشی آموزشی ایفا نموده است.

صفحات تمدن شکوهمند اسلامی در بردارنده نمونه‌های شایان توجهی از مساجد مهم و کارکرد آموزشی وارد که در بسیاری از آنها همچنان آموزش رواج دارد: مسجد الحرام، مسجد النبی، جامع بصره، جامع کوفه، جامع فسطاط (جامع عمرو بن عاص)، مسجد الاقصی، جامع دمشق، جامع زیتونه، جامع قیروان، جامع منصور در بغداد، جامع قرطبه، جامع قرویین (فارس مراکش)، و جامع ابن‌طولون و جامع الازهر از نمونه مساجد دارای حلقات درس بوده‌اند.^{۲۰}

ج) کارکردهای تربیتی: وجه تربیتی مسجد معمولاً در پیوند با وجه آموزشی^{۲۱} مورد توجه

۱۴. فیض کاشانی، مولی محسن، المحجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء، صححه و علق علیه علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ط ۲، بی‌تا؛ ج ۱، ص ۲۶۶ - ۲۵۸.

۱۵. الزرکشی، محمد بن عبدالله، اعلام المساجد باحکام المساجد، قاهره، دارالکتب المصری، ط ۲، ۱۴۰۲ ق.

۱۶. تبریزی، محمد زمان بن کلبعلی، فوائد الفوائد در احوال مدارس و مساجد، به کوشش رسول جعفریان، تهران، احیاء کتاب، دفتر نشر میراث مکتوب، ج ۱، ۱۳۷۲ ش.

۱۷. برای احکام مسجد همچنین می‌توان از دو منبع زیر نیز بهره جست: فلاح‌زاده، محمد حسین، احکام مسجد، قم: دلیل، ۱۳۷۴ ش؛ نوبهار، رحیم، سیمای مسجد، ج ۲، قم: مؤلف، ج ۲، ۱۳۷۲ ش؛ مبلغی، احمد «فقه مساجد»، کوثر، ش ۱۰، و نیز مباحثی پراکنده در بخش مکان نمازگزار در رساله‌های عملیه و کتب فقهی.

۱۸. شلبلی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه، محمد حسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱: ص ۹۶ - ۹۷.

۱۹. درباره کتابخانه‌های مساجد، رک. سباعی، محمد مکی، تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ترجمه: محمد عباسپور، محمدجواد مهدوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۲؛ این کتاب بانام «نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی» نیز به‌همت علی شکوئی ترجمه و سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی در همان سال ۱۳۷۲ منتشر کرده است؛ در زمینه کتابخانه‌های مساجد ایران نیز ر. ک. کریمیان سردشتی، نادر، تاریخ کتابخانه‌های مساجد ایران، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۸ ش.

۲۰. غنیمه، عبدالرحیم، دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسای، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲: ص ۶۱ - ۸۲.

۲۱. در این زمینه ر. ک. ضرابی، عبدالرضا، «نقش و عملکرد مسجد در تربیت» معرفت: ش ۳۳.

قرار گرفته و تاکنون مطالعاتی مستقل و مستوفی درباره آن صورت نگرفته است. گرچه نمی‌توان این پیوند و نیز پیوند مباحث تربیتی را با وجه عبادی مسجد نادیده گرفت، اما تردیدی نیست که به هر حال مقوله تربیت، مقوله‌ای متمایز با عبادت و آموزش است. مسجد کانونی برای رشد اخلاق فردی و اجتماعی آحاد جامعه اسلامی و آشنا شدن آنان با رذایل و فضائل اخلاقی و راه‌های دوری جستن از رذائل و متحلی شدن به فضائل است. کارکرد تربیتی از منظری دیگر، با کارکرد تمرین شهروندی جامعه دینی، پیوند و حتی همپوشانی می‌یابد که در جای خود به آن اشاره خواهد شد.

(د) کارکرد فرهنگی و ارتباطاتی: مسجد، اصلی‌ترین مکان شکل دهی افکار عمومی، فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی در تمدن اسلامی بوده است. ندای «**الصلاة جامعہ**» در عهد پیامبر و پس از آن فراخوانی عمومی برای گرد هم آوردن مسلمانان در مسجد و آگاهی از امر مهم به هنگام اقامه نماز جماعت بوده است. پس از تشریح اذان، مردم در غیر اوقات نماز نیز با پانگ مؤذن به مسجد می‌آمدند.^{۲۲} سوق دادن مسلمانان به سمت هنجارها و گرایش‌های مدنظر نیز در مساجد صورت می‌گرفته است. پیامبر و جانشینانش در مسجد، مردم را برای حضور در جنگ و جهاد برمی‌انگیخته‌اند و خطیبان جمعه نیز - که سخنگویان حکومت بوده‌اند - از همین طریق و در فضای مسجد، خواسته‌های حکومت را مطرح می‌ساختند و افکار مردم را با این خواسته‌ها همسو می‌ساخته‌اند. مساجد در فضای کالبدی شهر بر دو دسته تقسیم می‌شدند: مسجد جامع و مساجد محلی. مساجد محلی همان مساجد شایان دسترس ساکنان محله‌های گوناگون شهر است، ولی در هر شهر، معمولاً يك مسجد - که معمولاً از نظر مساحت بزرگتر و از نظر موقعیت در فضای کالبدی شهر، تقریباً در نقطه مرکزی قرار دارد - وجود دارد که محل اجتماع عمومی مردم شهر و محل برگزاری نماز جمعه بوده است. این مسجد را مسجد جامع می‌خوانند. به سبب جایگاه مسجد جامع و تأثیر آن در شکل‌دهی به افکار عمومی، امام جماعت این‌گونه مساجد که حکم امام جمعه نیز داشتند، به ابتکار حکومت تعیین می‌شده است و لذا مساجد جامع، تربیون رسمی حکومت به حساب می‌آمده است. در مرحله‌ای فراتر از مساجد جامع، پاره‌ای از مساجد مانند مسجد کوفه و مسجد النبی و مسجد الحرام در پهنه‌های وسیع‌تر، مورد توجه مسلمانان قرار می‌گرفته‌اند. اعتبار و دامنه تأثیرگذاری مساجد در جهان اسلام را می‌توان در قالب نمودار زیر نشان داد:

(ه) کارکرد اجتماعی: مساجد کارکردهای اجتماعی مختلفی نیز داشته و دارد، همچون: گردآوری کمک برای مستمندان، برگزاری آیین‌هایی مانند مراسم ترحیم مردگان، نگهداری جنازه متوفی تا پیش از خاک‌سپاری (به ویژه در روستاها و شهرهای کوچک)، برگزاری مراسم عمومی مانند جشن‌ها و گردهمایی‌ها (در مساجد روستاها و شهرهای کوچک یا محیط‌های بسته مانند مسجد دانشگاه‌ها)، اقامت موقت و يك شبه در راه ماندگان (به ویژه در مساجد کنار جاده‌ها)، اعلام اشیای گمشده پیدا شده در مسجد (گرچه این کار در مسجد مکروه است)، مراجعه مردم به امام جماعت برای استخاره و تفأل به قرآن، توزیع کالابریگ و یا کالاهای سهمیه‌بندی شده (گرچه به صورت موقت مانند آنچه در سال‌های اولیه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران صورت می‌گرفت).

کارکردهای اجتماعی مسجد، ثابت و یکسان نیست، بل متناسب با محیط فرهنگی و جغرافیایی، با یکدیگر فرق دارد. جایگاه اجتماعی کارگزاران ثابت و متغیر مسجد مانند: امام جماعت، منبری، مؤذن، خادم، بانی و هیأت‌امنا نیز در این بخش ممکن است مورد توجه باشد.

(و) کارکرد سیاسی: یکی از کارکردهای مساجد در تاریخ و تمدن اسلامی، کارکرد سیاسی آن است. پیامبر اکرم پایه‌های حکومت نوپای مدینه را در مسجد مدینه محکم کرد و بسیاری از برنامه‌ریزی‌های سیاسی خود را در مسجد سازمان می‌داد. پس از رحلت پیامبر، بیعت رسمی با خلفای جانشین ایشان در مسجد صورت گرفت. در عهد خلافت ابوبکر، حضرت زهرا علیها السلام مخطبه مشهور خود برضد خلیفه را در مسجد ایراد کرد. جنبش‌هایی مانند: جنبش مختار، جنبش زید بن علی و جنبش صاحب فخر نیز از مسجد آغاز شد. در سده‌های معاصر، نقش و کارکرد سیاسی مساجد در کشورهای اسلامی محدود شده بود، اما نشانه‌هایی از احیای آن به چشم می‌خورد، به عنوان نمونه در جریان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، مساجد بار سیاسی بسیار سنگینی را بر دوش کشیدند و در زمان حاضر نیز مسجداً اقصی در بیت‌المقدس که پای در بند صهیونیسم و چشم به همت مسلمانان دارد، کارکرد سیاسی چشمگیری دارد.

(ز) معماری و فضای کالبدی شهری: وجه دیگر کارکرد مسجد، توجه به فضای کالبدی شهر و کارکرد معماری آن است. معماری مسجد نوعی معماری پر رمز و راز و در يك نگاه کلی، نماد اندیشه توحید و واسطه عالم علوی با عالم سفلی است. از زاویه‌ای دیگر، پیامبر نخستین

اقدام خود را برای ساختن جامعه جدید و الگو با فعالیت معماری آغاز کرد، این امر نشان‌دهنده اهمیت و نقش فضاهای کالبدی شهری در هر جامعه آرمانی باشد و به این ترتیب مسجد در قالب نخستین فضای کالبدی شهری در جامعه اسلامی، جای خاص خود را باز کرد. البته پیامبر شهر یثرب را تأسیس نکرد، ولی ساختن جامعه‌ای نو در این شهر را از بنا نهادن مسجد آغاز کرد. بعدها مسلمانان ساختن شهرهای جدید مانند کوفه، بصره و قاهره را با ساختن مسجد آغاز می‌کردند. در این شهرها ابتدا مکان مسجد مشخص می‌شد و سپس با محور قرار دادن آن، محله‌ها و خیابان‌ها و بازار و مانند آن شکل می‌گرفت. این اقدام نمادین، جوهره عبودی شهر و جامعه و حکومت در اندیشه اسلامی را به خوبی نشان می‌دهد. محوریت مسجد در معماری شهری و نیز چرخه امور شهر به صورت قطب فرهنگ ساز، سهولت دسترسی مردم به مسجد و کثرت مساجد در محله‌ها در گذشته تاریخی جوامع اسلامی، از دیگر ابعاد جایگاه مسجد در فضای کالبدی شهری است.

تبدیل به دو قطب شدن مسجد و مدرسه در میان عناصر سازنده شهر در گذشته تمدن اسلامی که بار اصلی فرهنگ‌سازی را بر دوش داشته‌اند، نماد بیرونی و تجسم جایگاه عبادت و علم به مثابه دو بال تعالی بشر در تفکر دینی است؛ یعنی اگر عبادت و علم را دو عامل اصلی تعالی و سعادت افراد و جوامع بشری بدانیم، این دو قطب فرهنگی و فرهنگ‌ساز در هر تجربه موفق، بنیاد و اساس اغلب فعالیت‌های فرهنگی شهرها با جهت‌گیری الهی بوده‌اند.

معماری داخلی مسجد نیز مقوله‌ای مهم و شایان توجه است که بالنسبه مورد التفات پژوهشگران بوده است. بدون تردید نخستین مسجد ساخته شده در عهد پیامبر بسیار ساده و حتی بدون سقف بوده است، ولی به تدریج مساجد هم از نظر معماری و هم از نظر بخش‌ها و اجزای تشکیل دهنده، تنوع و گسترش یافتند. اصلی‌ترین اجزای مسجد در کتاب‌های مربوط به معماری مسجد مورد توجه قرار گرفته است.^{۲۳} تحول نقش مساجد متناسب با شرایط گوناگون، مستلزم تحول در معماری داخلی مساجد هم هست.

ح) کارکرد حقوقی، نظامی و اقتصادی: پاره‌ای از کاربردهای مسجد که در گذشته تاریخی رواج داشته، در زمان حاضر تقریباً از بین رفته است. کارکردهای حقوقی مانند: حل دعاوی مردم، به‌طوری که امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام نیز در گوشه‌ای از مسجد کوفه به امور قضا می‌پرداخت.

نویسنده کتاب المساجد فی الاسلام، مسجد را کاخ عدالت (= قصر العدل) نامیده است.^{۲۴} کارکرد نظامی مانند: پرداختن به امور نظامی و مشورت‌های نظامی به ویژه در صدر اسلام، کارکردهای اقتصادی مثل حفظ و نگهداری اموال نقدی عمومی در مسجد (بیت المال)؛^{۲۵} البته مسائلی مانند هزینه‌ها و درآمدهای مسجد همچنان از مسائل رایج مساجد است.

به نظر می‌رسد افزون بر موارد فوق که بیش و کم مورد توجه پژوهشگران بوده است - هر چند با تقریر و نگاهی متمایز - دو کارکرد دیگر مسجد را که انگیزه پیامبر را هم برای تأسیس مسجد به عنوان نخستین گام بنا نهادن جامعه‌ی جدید نشان می‌دهد، می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

ط) ارائه الگو و ماکتی از جامعه مطلوب دینی: پیامبر راهی سخت و دشوار برای ساختن جامعه‌ای الگو و اسوه و امتی وسط، پیش روی داشت و یکی از مهم‌ترین و شاید مهم‌ترین دشواری پیامبر در این مسیر، همساز کردن ساکنان نواحی مرکزی شبه جزیره عربستان با جامعه مطلوب بود و یکی از سودمندترین و اثربخش‌ترین اقداماتی که می‌توانست به این هدف کمک کند، طرح الگو و ماکتی در مقیاس کوچک‌تر از جامعه مطلوب و فراهم آوردن فضایی مناسب برای تمرین و ممارست زندگی در این الگوی کوچک، به منظور آماده شدن تاریخی برای شهروندی در جامعه مطلوب و مورد نظر پیامبر بود.

امروزه نیز یکی از مهم‌ترین مباحث و چالش‌های برنامه‌ریزی و مدیریت استراتژیک، چگونگی همسو ساختن اعضای هر سازمان یا گروه اجتماعی با اهداف کلان است و از جمله راه حل‌ها طرح ماکتی از وضعیت مطلوب و فراهم آوردن زمینه رسیدن به درکی کلی از آینده، در مقیاسی محدود است. این رویه را در طراحی و ساخت و معرفی بناهای عظیم هم مشاهده می‌کنیم. مروری بر احکام و آداب، مسجد نشان دهنده این است که مسجد در عهد مدنی پیامبر چنین نقشی را ایفا می‌کرده است؟ نقشی که از آن پس نیز همواره از مساجد انتظار می‌رود.

بررسی مقایسه‌ای گزیده‌ای از مهم‌ترین آداب مسجد با ویژگی‌های جامعه اسلامی، می‌تواند ما را برای رسیدن به چنین درکی از کارکردهای مسجد مدد رساند. این موارد و موارد مشابه آن - در کنار حفظ جوهره عبادی - ترجمان و بازگو کننده معیارها و ویژگی‌های یک جامعه‌ای دینی به‌شمار می‌رود.

²³ . حاج سید جوادی: ص ۲۶۷ به بعد، زبرشیدی: ص ۲۰۹ - ۲۴۵ .

²⁴ . الولی، المساجد فی الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۴۰۹ ق: ص ۱۵۹ - ۱۶۲ .

²⁵ . الولی، همان: ص ۱۱۶ .

آداب و آیین مسجد ویژگی جامعه دینی

عدم امکان مالك شدن مسجد و حرمت فروش زمین و اموال مسجدسهم یکسان آحاد جامعه اسلامی از مواهب طبیعی و فقدان مالکیت حاکمان جامعه بر امکانات عمومی ورود با طهارت به مسجد (حال آنکه غسل بر وارد شوندگان واجب نیست) پاکیزگی درونی شرط نخست شهروندی جامعه دینی و جوهر همواره پاک نگاه داشتن مسجد از آلودگی‌ها (نجاسات) و در صورت آلوده شدن مسجد، بلافاصله برای پاک کردن آن کوشیدن تلاش برای پاکیزگی فضای مادی و معنوی جامعه اسلامی بیهوده سخن نگفتن در مسجد، دوری از عمل بیهوده در مسجد ضرورت استفاده بهینه از فرصت‌ها در مسیر خداجویی در جامعه دینی مجاز نبودن ورود غیرمسلمان به درون مسجد ضرورت حفظ حریم و حرمت جامعه اسلامی استحباب خارج نشدن از مسجد بعد از شنیدن اذان ضرورت حساس بودن به شعائر عمومی و فراخوان‌های جامعه اسلامی پیشی گرفتن بر دیگران در رفتن به مسجد و تأخیر در خروج از آن ضرورت تسریع در پیوستن به جامعه اسلامی (جامعه پذیری) و دور نشدن از آنبوشیدن لباس فاخر و پاکیزه و خوشبو کردن خویش حفظ زیبایی‌های ظاهر جامعه دینی کراهت همنشینی و همسایگی و مشورت و برقراری پیوند خانوادگی با کسانی که به مسجد نمی‌روند لزوم رعایت مرز و اعمال محدودیت‌هایی در برابر کسانی که به ضوابط جامعه اسلامی تعهد لازم ندارند ایستادن در صفوف نماز جماعت فارغ از موقعیت‌های اجتماعی عدالت و برابری در جامعه دینی در عین تعدد طبقات و گروه‌های اجتماعی و تفاوت منزلت و جایگاه آنها

آداب و آیین مسجد

ویژگی جامعه دینی

بسه هم پیوسته در صفوف جماعت، فارغ از موقعیت اجتماعی و حُدت و انسجام و بسه هم پیوستگی در هر جامعه دینی نزد يك تبر ایستادن افترادی که شایستگی جانشینی امام جماعت را دارند، به امامشایسته سالاری در هر قدرت هر جامعه دینی جلوتر و پایین‌تر ایستادن امام به مأمومین شتازی و در عین حال افتادگی و فروتنی پیشوای هر جامعه دینی برخوردار از امام از ویژگی‌های تعیین شده از سوی شرع مقدس و در عین حال مقبولیت مردمی مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی نظمام مدیریت و رهبری در جامعه دینی در نظر گرفته شدن ضعیف‌ترین نمازگزاران از سوی امام جماعت ضرورت رعایت حال پایین‌ترین اقشار جامعه در تدبیرها و برنامه‌ریزی‌های اجتماعی ضرورت نداشتن تبعیت مأمومین از امام، در الفاظ، جز تکبیر الاحرام آزادی اظهار نظر محاط به ضوابط شرعی در جامعه اسلامی ضرورت پیشی نگر رفتن مأمومین از امام در اعمال اللزوم تبعیت مردم از حاکمیت در تصمیم‌گیری‌ها ضرورت تفقد نمازگزاران از یکدیگر خیرخواهی و مواسات اجتماعی فراهم آوردن شرایط برای پیوستن تن تازه واردان به نماز جماعت ضرورت تسهیل راه‌های جامعه پذیری و فرهنگ‌پذیری در جامعه دینی آنچه در این جدول اشاره شد، برای طرح دیدگاهی درباره نقش اجتماعی مسجد است و نه فقط از جامعیت برخوردار نیست، بل چه بسا پاره‌ای گزاره‌ها از اتقان لازم برخوردار نباشد و یا مورد پذیرش برخی صاحب نظران قرار نگیرد. به هر حال به نظر می‌رسد این سخن گزاره نیست که پیامبر بسا تأسیس مسجد، نمونه‌ای کوچک از جامعه اسلامی را برای بالا بردن سطح بینش و افق دید مردم به دست دادند.

این عمل پیامبر ضمن بالا بردن بینش تازه مسلمانان، آنان را با کلان‌نگری و آینده‌نگری و برخورداری از نگاهی استراتژیک مانوس می‌ساخت، امری که بنا بر پیش گفته، امروزه نیز از مهم‌ترین گام‌های برنامه‌ریزی و مدیریت استراتژیک است.

ی) تمرین شهروندی جامعه اسلامی: گرچه حضور مستمر مسلمانان در مسجد با چنین آداب

و احکامی، در درجه نخست به ایشان نگرش کلان به افق آینده می‌داد و آنان را برای مشارکت و مساهمت در ساختن چنین جامعه‌ای آماده می‌ساخت، در عین حال آنان را به تدریج به گونه‌ای متناسب با جامعه آرمانی و مطلوب تربیت می‌کرد؛ چرا که مسجدیان آداب شهروندی در هر جامعه دینی را در مقیاسی کوچک‌تر تمرین می‌کردند. این کارکرد مسجد، نقشی مهم در تحقق آرمان‌های کلان دینی برای تحقق جامعه اسلامی داشته است؛ زیرا یکی از راهکارهای اسلام برای تحقق آرمان‌های کلان خود، تکیه بر نمونه‌های خرد و تحقق آن آرمان‌ها در محدوده‌ای کوچک و اثبات امکان‌پذیری آن و سپس تعمیم این تجربه موفق در مقیاسی گسترده‌تر است. از جمله، اسلام برای جامعه‌پذیری مسلمانان در برابر استانداردهای جامعه اسلامی، پیروان خود را از طریق تشویق به حضور در مسجد و شرکت در نماز جماعت - که نمونه‌ی کوچک جامعه‌ای اسلامی است - آماده حضور در جامعه بزرگ اسلامی می‌نماید. مسلمانان در فضای مسجد، زندگی در جامعه‌ی اسلامی آکنده با خدا محوری، صمیمیت، مواسات و خیرخواهی و معنویت را در محدوده‌ای کوچک آشنا می‌شوند، و با توجه به حضور مستمر در مسجد، عملاً با فرهنگ زندگی در جامعه‌ی دینی انس می‌گیرند؛ و بر این اساس فرهنگ‌سازی در محدوده کوچک مسجد، زمینه‌ساز تحقق جامعه‌ی آرمانی و مطلوب اسلامی محسوب می‌شود.

جمع بندی

در متون دینی اسلامی، مساجد در قالب «خانه‌های خدا در زمین» بسیار گرامی داشته شده است^{۲۶} و پاداش و فضیلت بسیاری برای بنا نهادن مسجد، تعمیر و آبادانی و پر رونق نگاه داشتن

مسجد و آمد و شد به آن در نظر گرفته شده است. به استناد این متون، خداوند برای بنا کننده مسجد، خانه‌ای در بهشت بنا می‌کند^{۲۷} و آباد کنندگان مسجد نیز با صفاتی مانند ایمان‌آوردگان به خدا و روز جزا و برپادارندگان نماز و پرداخت کنندگان زکات و کسانی که جز از خدا نمی‌ترسند، دوستداران مسجد نامید و مساجد را آستان و درگاه خداوند و مبارک خواند و اهل مسجد را برخوردار از ایمان و آراستگی و نگهداری خدایی شمرد چرا که آنان در مسجد به نماز می‌پردازند و خداوند به رفع نیاز ایشان می‌پردازد.^{۲۸} امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام نیز در سخنی هشت فایده برای رفتن به مسجد برشمرده‌اند که از جمله آنها پیوند دوستی با مؤمنان و فراگیری دانش سودمند و ترک گناه است.^{۲۹}

شاید رویکردی که در فهم و تبیین کارکردهای مسجد بیان شده است، تبیین کننده راز این همه تأکید بر مسجد و فضایل آن در آیات و روایات و دیدگاه اندیشه‌ورزانی مانند امام خمینی^{۳۰} باشد؛ براساس چنین درکی از جایگاه مسجد در روند توسعه فرهنگی و کمال هر جامعه دینی، سزاوار است که اهل مسجد اعم از امامان جماعت و نمازگزاران و دیگر دست‌اندرکاران و نیز مدیران و برنامه‌ریزان جامعه اسلامی بار دیگر به سنجش دیدگاه و تعامل خود درباره مسجد بپردازند و ان‌شاءالله مساجد کشور ما به سمتی حرکت کنند که نمونه‌ای محسوس و دست‌یافتنی از جامعه آرمانی اسلامی در مقیاسی خرد باشند.

^{۲۶} . شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، قم، مؤسسه‌الابیت للاحیاء التراث، ط ۱، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۲۹۷.

^{۲۷} . شیخ حر عاملی، همان: ص ۲۰۲.

^{۲۸} . نوری، میرزا حسنی، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه‌الابیت علیهم‌السلام للاحیاء التراث، ۱۴۱۴، ج ۳، صص ۲۵۵ - ۳۶۲.

^{۲۹} . صدوق، ابوجعفر محمد، الخصال، قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۴۰ / ج ۳، ص ۴۸۳.

^{۳۰} . امام خمینی، صحیفه نور، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰، ج ۱۷، ص ۶۰ و ج ۱۸، ص ۶۷، و ص ۱۷۹ و ص ۲۷۶.